

Vertellen is een kunst

JOZEF JANSSENS

Vertellen is een kunst

De geschiedenis van
Karel ende Elegast

Op de cover: Een kruisvaarder knielt in gebed voor de strijd. Elegast moet er als dertiende-eeuwse ridder ongeveer zo hebben uitgezien in de aanloop tot het godsoordeel. Toegevoegd blad in het Westminster Psalterium van rond 1250. (Londen, British Library, Royal MS 2 A XXII, fol. 220 r°).

© 2023 Jozef Janssens | uitgeverij Sterck & De Vreese

Omslagontwerp Sander Pinkse
Boekverzorging Elgraphic

ISBN 978 90 5615 873 6

NUR 613

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van uitgeverij Sterck & De Vreese, postbus 234, 8400 AE Gorredijk, Nederland – info@sterckendevreese.nl.

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van de in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met Sterck & De Vreese.

Sterck & De Vreese is onderdeel van
20 leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

www.sterckendevreese.nl

Inhoud

Ten geleide en gebruiksaanwijzing 7

1. CAROLUS MAGNUS 13

1.1. Een weggemoffelde keizer 13

1.2. Karel de Grote als rolmodel 21

Kaderstuk 1: Keizer Karel in meervoud 30

1. Vader van Europa 30

2. Alom vereerd 33

3. Een gevreesde tiran 41

2. MET WOORDEN VAN VROEGER... 44

2.1. Een simpel verhaaltje? 44

2.2. De ridderroman 49

2.3. In de literatuurgeschiedenis 53

2.3.1. In den beginne 53

2.3.2. Over traditionalisten en individualisten 60

a. Van lied tot epos 60

b. Zoals in een lied wordt gezegd 63

c. In den beginne was er de dichter 66

d. Dichtwerk vermist 73

e. Een Noorse Karel 80

f. De soldaat en de koning 86

- g. Een Germaanse reflex? 88
- h. Oorspronkelijk of vertaald? 91
- 2.3.3. Een dichter met een oeuvre 97
 - a. Visionaire literatuurgeschiedschrijving en digital humanities 97
 - b. Die gene die Lancelote maecte 102
 - c. Zwart als de duivel 107
 - d. Karelepiek in een Arturkleed 114

Kaderstuk 2: Een grillige overlevering 119

- 1. De vloot voor de storm 119
- 2. Brokstukken en drukken 124
- 3. VERTELLEN IS EEN KUNST 130
 - 3.1. Een goddelijke opdracht 130
 - 3.2. Avontuurlijk lezen? 132
 - 3.2.1. Hoorter naer! 132
 - 3.2.2. Fraeye historie 138
 - 3.2.3. Mach ic u 140
 - 3.2.4. Tellen 144
 - 3.2.5. Met milde humor 154
 - 3.3. Een schitterende diamant 163

Kaderstuk 3: Getallensymboliek in *Karel ende Elegast* 173

- 1. Meer dan de getalwaarde 173
- 2. Ene God alleen... 176
- 3. De ongelukkige twee 177
- 4. De schitterende drie 178
- 5. In Bijbels vaarwater: zeven 181
- 6. Spelen met getallen 185

Bibliografie 189

Noten 207

Index 225

Ten geleide en gebruiksaanwijzing

Wie had dit durven voorspellen? Een minuscuul virus sloeg ons wereldwijd met verbijstering: exponentiële curves met sterftcijfers, (voorlopig) vijf uitbraakgolven, onnoemelijk leed en gruwelijke chaos in ziekenhuizen, ontredde alom. De coronacrisis met zijn avondklok, lockdowns, quarantaine, provaxers en antivaxers, verbod op niet-essentiële reizen en enorme sociale beperkingen dwongen ons ook in Vlaanderen ‘in ons kot’. Om de eenzaamheid en de saaiheid van de alledaagse routine tegen te gaan, besloot ik na een aantal onlinecursussen voor Davidsfonds Academie om me nog eens aan een boek te wagen. Het bleek niet enkel bezigheidstherapie te zijn, maar een met melancholie doordrongen synthese van eigen onderzoek, van oude en nieuwe inzichten.

7

Ik wilde mij nog een keer bezighouden met een van mijn jeugdliefdes: *Karel ende Elegast*. Om eerlijk te zijn: dat besluit werd geïnspireerd door mijn ‘partner in crime’ Frits van Oostrom, die zijn briljante carrière wil afsluiten met een boek over de *Reynaert*; hij heeft er in zijn achtertuin zelfs een huisje voor laten bouwen, waarin hij zich kan terugtrekken om dit boek te schrijven.¹ Ik heb geen eigen Malpertuus, maar deel met Frits dezelfde geestdrift om voor hedendaagse geïnteresseerden te markeren wat wij inmiddels van de Middelnederlandse epiek weten én niet weten, in dit geval met focus op *Karel ende Elegast*.

Ik leerde de korte ridderroman zestig jaar geleden kennen in het vijfde jaar aso tijdens de onconventionele lessen Nederlands van Herman Van Nuffel, overigens het begin van een jarenlange vriendschap.² Ik koesterde de uitgave van Roemans-Van Assche in de weergaloze reeks van *De*

Klassieke Galerij; het boekje staat thans beduimeld, kapotgelezen in mijn bibliotheek, met talloze notities.³ Toen jaren later mevrouw Manteau me vroeg om een deeltje ridderepiek te verzorgen in de reeks *Bibliotheek der Nederlandse Letteren* (1979), maakte ik van de gelegenheid gebruik om mijn visie op het verhaal te duiden.⁴

8 In 1987 kon ik als docent aan de toenmalige UFSAL (later: KU Brussel) van een sabbatsemester genieten en verdiepte ik me in de tekstkritische interpretatie van Ton Duinhoven rond *Karel ende Elegast*, wat het jaar daarop resulteerde in mijn methodische studie *Dichter en publiek in creatief samenspel*. Het is zowat het lelijkste boek dat ik ooit heb gepubliceerd.⁵ Het was bovendien niet bepaald lezersvriendelijk: citaten in het Oudfrans of het Latijn werden niet of nauwelijks vertaald, het betoog was uiterst specialistisch en richtte zich eigenlijk exclusief tot vakgenoten. Ik kan het oordeel van Van Oostrom enkel beamen; die gaf tijdens een rondetafelgesprek over de Middelnederlandse epiek in Leiden (1992) te kennen dat hij het boek niet zo gemakkelijk aan een student durfde voor te leggen; je hebt er toch een kleine handleiding bij nodig, meende hij.⁶ Ik beschouw dit nieuwe boek als een ultieme afrekening met mijn studie van 1988. Een eerste aanzet gaf ik in 1993 met het Davidsfondsboek *De middeleeuwen zijn anders*, met in het laatste hoofdstuk een poging tot interpretatie van *Karel ende Elegast* voor literaire doe-het-zelvers.⁷ Enkele jaren geleden, toen al op pensioenleeftijd, schreef ik een overzicht van mijn talrijke ontmoetingen met de Brits-Keltische koning Artur; dit nieuwe boek kan beschouwd worden als een synthese van mijn onderzoek naar die andere grote middeleeuwse mythe: Karel de Grote in meervoud...⁸ Of als je wilt: Karel, zoals in ‘*Karel ende Elegast*’. En zoals nog zal blijken, hebben Artur en Karel in deze kwesties meer met elkaar gemeen dan je zou denken.

Een ultieme afrekening? Dat was zonder Poetin en een ongeziene energiecrisis met stijgende armoede en oplopende levensduurte gerekend. Boeken ‘need to have’ (met praktische informatie) blijven in de verkoop enigszins overeind, dat kan helaas niet worden gezegd van de ‘nice to have’-titels. Het boek dat ons voor ogen stond, met 93 afbeeldingen in kleur, werd zo goed als onuitvoerbaar. Nochtans waren vele afbeeldin-

gen onontbeerlijk en nauw verbonden met de tekst, geen bladvulling, maar – naar de woorden van Jacques Le Goff – illustratie ‘qui n’est pas décoration extérieure, mais fait corps avec le texte’.⁹ Hoe dit oplossen? De uitgever stelde voor om geen afbeeldingen in het boek op te nemen, maar QR-codes die met de smartphone konden worden gescand en de lezer automatisch bij het desbetreffende beeld zou brengen. Daardoor zou de productiekost en het uitgiftefrisco lager komen te liggen en dus ook de kostprijs van het boek.

Ik was niet meteen erg enthousiast; mijn omgeving evenmin. Te meer daar de aangereikte voorbeelden mankementen vertoonden. Ik kreeg bij het scannen iets te vaak de ontgoochelende mededeling: ‘Deze video is niet meer beschikbaar’... Er is voor miniaturen in handschriften trouwens een bijkomend probleem. De QR-code brengt de lezer als ‘quick response’ bij de beginsituatie van een handschriftonderzoek, een website met het gesloten handschrift waarin kan gebladerd worden. Verder lijkt de code niet te geraken, want dan neemt het zoekprogramma van de website het over en daar krijgt de smartphone het lastig. Met de QR-code direct doordringen tot een welbepaalde folio met de betreffende miniatuur blijkt niet goed mogelijk. Dan moet een PC of tablet de zoekfunctie overnemen. En het resultaat met computer is hoe dan ook mooier, groter en duidelijker dan met de smartphone. Daarom hebben we het volgende bedacht.

9

We nemen een aantal essentiële afbeeldingen op in zwart/wit; samen met de schema’s maken zij deel uit van het betoog in de tekst. De andere afbeeldingen neem ik op via een verwijzing naar de website in voetnoot (om toch zo dicht mogelijk bij de tekst te blijven). De verwijzing gebeurt, anders dan bij de eindnoten, via Asterisken in superscript; die zijn dus het signaal dat er op die plaats een afbeelding wordt besproken. De tekst in voetnoot wordt voorafgegaan door de mededeling AFBEELDING. Ik geef een voorbeeld.

* AFBEELDING. Karel de Grote wordt als een tirannieke vorst voorgesteld in de geschiedenis van de vier Heemskinderen. Zie bijvoorbeeld de miniatuur van de Brugse kunstenaar Loyset Liédet in een vijftiende-eeuws handschrift van de

Renaut de Montauban in proza. (Parijs, Bibliothèque de l' Arsenal, 5073, fol. 88 v°). Je vindt het handschrift via de volgende url: <https://portail.biblissima.fr/ark:/43093/mdata1d5e38866f1945ff521ado87bf8e8fad1c7590eo>; de miniatuur vind je op fol. 88 v°. De vier Heemskinderen op het ros Beyaert worden na hun vlucht voor Karel de Grote in Dordogne verwelkomd.

Op die manier ontstaat de mogelijkheid om het boek op twee manieren te lezen. Lezers die zich enkel op de tekst willen focussen, worden niet afgeleid en kunnen in een ruk doorlezen. Lezers die méér willen, kunnen de afbeelding via de informatie in voetnoot opzoeken en zich amuseren met het bladeren doorheen een handschrift, wat beslist een grote culturele meerwaarde heeft. Voor hen wordt de lectuur een interactieve bezigheid.

10 Intussen is ook al duidelijk geworden dat het in dit boek om meer gaat dan alleen maar *Karel ende Elegast*. Regelmatig vertrek ik vanuit het Karelverhaal om andere gebieden van de mediëvistiek te verkennen, zodat deze studie een soort inleiding is tot de interpretatie van ridderromans. Toch richt ik me niet in eerste instantie tot mijn vakgenoten (mijn standpunten zijn intussen bij hen bekend), maar tot de liefhebbers van oude cultuur en literatuur, tot leerkrachten, tot geïnteresseerden die de tijd niet hebben om zich door de gespecialiseerde vakliteratuur te worstelen, tot studenten die zich in de mediëvistiek willen verdiepen. Grosso modo bestaat het boek uit twee delen, wat reeds door de dubbele betekenis van het woord 'geschiedenis' in de ondertitel wordt gesuggereerd. Vooreerst is er de (ontwikkelings)geschiedenis van de Middelnederlandse *Karel ende Elegast*; daarna zijn er de avonturen van de keizer en de dief, gebracht door een geniale dichter, die een verteller creëerde die hoog inzet op de subtiele kunst van het vertellen om ons te vermaken én tegelijk met een boodschap te beleren. Verteller en geïntendeerde publiek (lezer) in creatief samenspel dus, of: de kunst van het vertellen...

Wat mag de lezer verwachten? Een hopelijk bevattelijke studie, origineel geïllustreerd, over hoe middeleeuwse epische dichters te werk gingen. Hoe ze – in mijn visie – met materiaal uit de traditie nieuwe literaire constructies met een nieuwe boodschap neerzetten en ze dat deden

voor een alert publiek dat de complexe betekenisgelaagdheid van het werk wist te appreciëren. Zelfs in het geval van *Karel ende Elegast*, dat enkel op het eerste gezicht een simpel verhaaltje blijkt te zijn. Tegen de achtergrond van de mythische contouren waarmee de Karolingische keizer in de middeleeuwen werd voorzien, moet het personage van de klungelende keizer-dief schokkend zijn geweest. En vormde het tegelijk een beklijvende les in menselijkheid...

Het was van 1981, dus veertig jaar geleden, dat er nog een volledig boek aan *Karel ende Elegast* was gewijd.¹⁰ Intussen heeft er binnen de studie van de oudere literatuur decennialang een heuse storm geraasd. Het waren binnen de vakgeschiedenis ongetwijfeld de woeligste, de meest gedreven jaren ooit. De periode kreeg de omschrijving *turbo-medioneerlandistiek*.¹¹ De onvoorstelbare dynamiek heeft ons vele nieuwe inzichten geschonken, zoals de specifieke aard van middeleeuwse originaliteit, de allesbehalve eenduidige rol van de verteller, het bepalen van de stilistische samenhang van een dichterlijk oeuvre, enzovoort. Dit boek is wat mij betreft een beetje het sluitstuk van deze merkwaardige ontwikkeling, althans voor het genre van de ridderroman.

11

Het zou van mijnentwege echter bijzonder pretentiefus zijn te denken dat dit boek de definitieve studie over *Karel ende Elegast* is. Daarvoor zijn er te grote lacunes in het onderzoek: moeilijk te grijpen sprookjesvarianten, verdwenen chansons de geste, dichters met ongemakkelijke noodnamen en de schier onmogelijke opdracht om de kloof van eeuwen helemaal te overbruggen. Als het ergens van toepassing is, dan wel hier: wetenschappelijk onderzoek is een risicovol spel langs de afgrond van de onwetendheid, zeker als die afgrond bestaat uit de diepe kloven van de Karelepiek (de zogenaamde *Matière de France*), waarin ook beroemde voorgangers zijn gesneuveld. De lezer weze ook gewaarschuwd: als ik in het vervolg bepaalde ingrepen toeschrijf aan de dichter van *Karel ende Elegast* en als daarbij een zekere stelligheid weerklinkt, blijf ik me bewust van het hypothetisch karakter van de mededeling. Het is gewoonweg ondoenbaar om daar telkens 'vermoedelijk', 'misschien' of iets dergelijks bij te noteren.

Zoals steeds is het een aangename plicht om een aantal mensen van harte te bedanken voor hun hulp: Frits van Oostrom, Martine Meuwese, Ludo Jongen, Veerle Uyttersprot, Mike Kestemont, Eric de Bruyn, Marc Cels, Katrien De Vreese en Mark Desmet. En ik ben mijn kinderen, schoon- en kleinkinderen erkentelijk voor hun oprechte, soms niet-begrijpende, belangstelling voor mijn werk. En mijn lieve Joos dank ik voor haar geduld, voor haar bezorgdheid, kortom: voor haar warme liefde.

1

Carolus Magnus*

1.1. Een weggemoffelde keizer

In onze huidige ontkerkelijkte tijd zijn paradoxaal genoeg bedevaarten weer erg in trek. Niet zozeer om religieuze redenen, maar als cultureel toerisme of sportieve topprestatie, als vlucht uit de geestdodende ratrace om weer open te staan voor de schoonheid van de natuur en onverwachte menselijke ontmoetingen of als bezinningstocht om zijn/haar persoonlijk leven opnieuw op de rails te krijgen. De weg naar Santiago de Compostella, naar het graf van de apostel Jacobus de Meerdere in Galicië, geniet bij deze nieuwe-zinzoekers grote populariteit, hoewel precies deze streek van Spanje niet erg uitnodigend is, want woest, regenachtig en klimatologisch wispelturig. Alternatieve reisfolders, tv-documentaires, fotoreportages, fiets- en motorclubs maken daarom enthousiast reclame voor de beroemde *Camino*, met als ultieme verwachting het bewonderen van het spectaculaire zwaaitraject van de *Botafumeiro* bij het graf van de heilige Jacob.

13

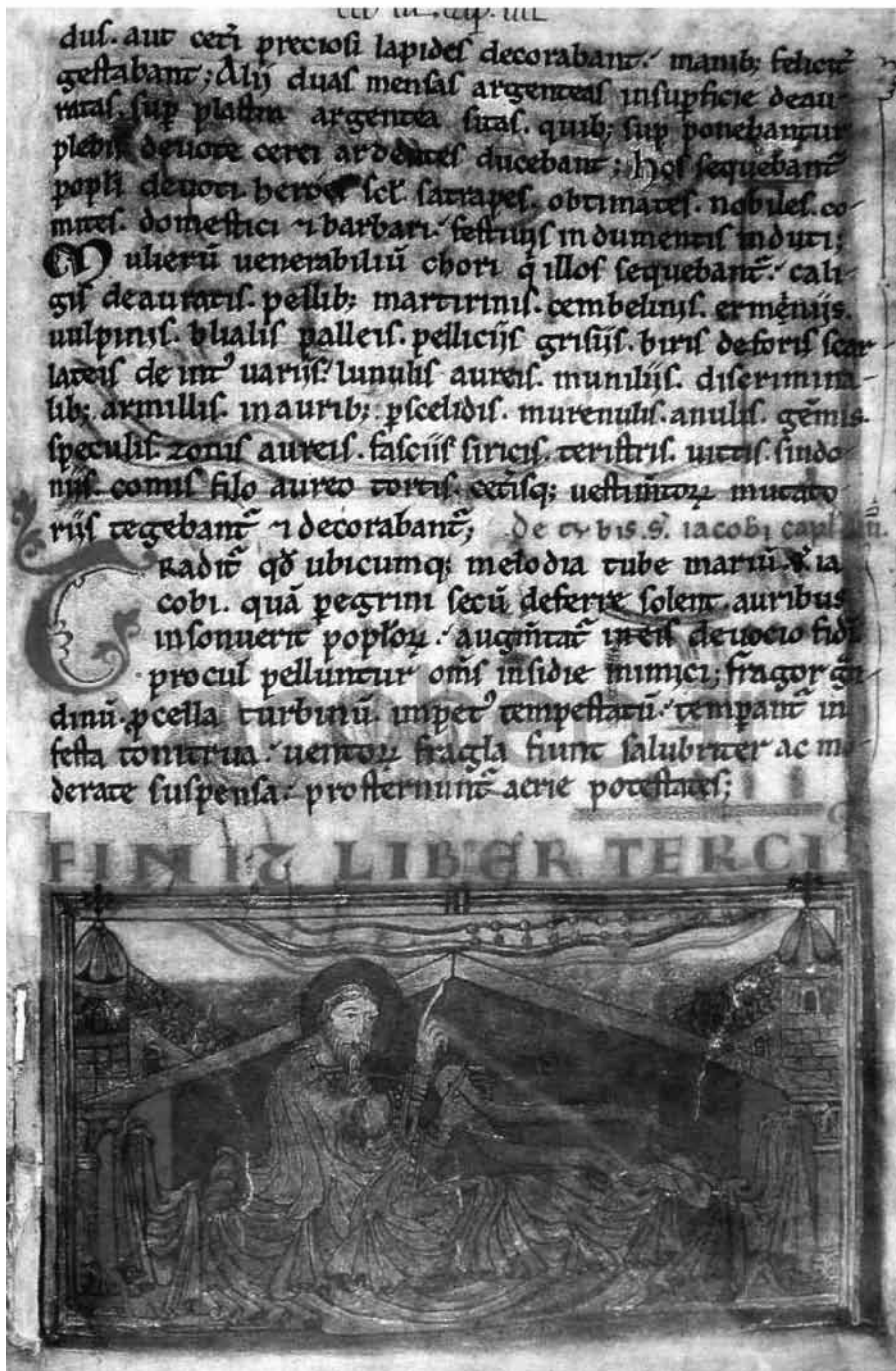
Ook in de middeleeuwen moest alles uit de kast worden gehaald om deze pelgrimstocht te promoten: hij was immers lang, duur en gevaarlijk, een uiterst moeizame reis naar het einde van de wereld (*finesterra*, *finis*

* AFBEELDING. Standbeeld van Carolus Magnus boven de zogenaamde Karlsbrunnen voor het stadhuis van Aken. Het bronzen beeld werd in 1620 in Dinant gegoten. Het origineel bevindt zich thans in het mooie stadsmuseum Centre Charlemagne. De afbeelding is te vinden op: Statue_of_Charlemagne_-_Marktplatz_-_Aachen_-_Germany_2017.

terrae). De orde van Cluny zette een heus propagandaoffensief op om binnen een militante kruistochtsfeer gelovigen naar het noordwesten van Spanje te lokken: als diepgelovige boetelingen, maar ook als ‘*milites Christi*’ (soldaten van Christus) in de strijd tegen de moslims. Was immers Jacobus niet hun lichtend voorbeeld? Had hij de christenen, gezeten op een wit paard, niet bijgestaan in de Slag bij Clavijo, waarna hij de bijnaam *Matamoros* (morendoder) had ontvangen?¹ De cluniacenzers ontwikkelden een merkwaardig project waarbij ze Karel de Grote promoveerden tot de eerste kruistochtridder en zelfs verhalen in de volkstaal rond hem gebruikten om hun boodschap ook en vooral bij leken te verkondigen: de zogenaamde ‘*chansons de geste*’, epische verhalen van strijd, verraad en trouw. En passant misbruikten ze de naam van een vroegere abt van Cluny, intussen paus geworden onder de naam Calixtus II († 1124). Hij werd naar voren geschoven als de auteur van een compilatie in vijf boeken gewijd aan de liturgie, de vita en mirakels, de bedevaart naar het graf van Sint-Jacob en de strijd van Karel de Grote in Spanje, dit om de inhoud groter prestige en gezag te verlenen: het *Liber Sancti Jacobi*. In de zogenaamde *Codex Calixtinus* zijn rond het jaar 1130 al deze teksten voor de eerste keer samengebracht, misschien door een zekere Aymeric Picaud.² Over die codex wil ik het in de volgende bladzijden hebben; het is het handschrift met de signatuur Santiago de Compostela, Archivo de la Catedral, CF-13.

Het scheelde weinig of ik moest beginnen met te zeggen dat de codex onherroepelijk verloren was gegaan. Het eerbiedwaardige handschrift werd namelijk op 3 juli 2011 uit zijn bewaarplaats in het Archivo gestolen. Enorme opschudding: de grootste kunstroof uit de Spaanse geschiedenis, zo titelden de kranten! Gelukkig vond men het handschrift een jaar later terug in de garage van ene José Manuel Fernández Castiñeiras, een voormalige elektricien van de kathedraal, die wraak had genomen omdat hij in zijn ogen ten onrechte was ontslagen.

In de loop der geschiedenis was er met de codex nog meer gebeurd. In 1609 verwijderde de toenmalige archivaris Alonso Rodríguez de León boek IV, de *Historia Karoli Magni et Rotholandi* (de geschiedenis van Karel de Grote en Roland), beter bekend als de *Pseudo-Turpin*, omdat de tekst

De beschadigde miniatuur op fol. 162 r°: de heilige Jacobus
 lijkt een onbemand bed toe te spreken.

zich voordoet als een ooggetuigenverslag van bisschop Turpin van Reims. De archivaris was blijkbaar van mening dat de cultus van Sint-Jacob door de onbetrouwbare geschiedenis van Karel de Grote en zijn neef Roland werd ontsierd.³

Boek III bevat het *Liber de translatione corporis sancti Jacobi ad Compostellam* (Boek over de overbrenging van het lichaam van de heilige Jacobus naar Compostela). Deze prozatekst eindigt op 2/3 van folio 162 r°. De rest van de bladzijde en de versozijde worden ingenomen door miniaturen die het begin van de *Pseudo-Turpin* (boek IV) aankondigen.*

Intussen werd in 1966 besloten om de codex in zijn oorspronkelijke staat van vijf boeken te herstellen en werd de *Historia Turpini* opnieuw ingevoegd tussen boek III en boek V, wat een soort van religieus-toeristische gids is voor de pelgrim op reis. Van de gelegenheid maakte men gebruik om de codex grondig te restaureren. Dat gebeurde ook met de miniatuur op fol. 162 r°.

16

De miniatuur was inderdaad behoorlijk beschadigd, zoals een natekening van Janine Michel in 2009 laat zien.⁴ De restaurateur plaatste de heilige Jacob als enige persoon zittend op een lange bank. Zodoende negeerde hij een aantal details die hij blijkbaar niet begreep, bijvoorbeeld het tipje van een Visigotische kroon (onder de rechtse tekstband), dat hij wegwerkte door de blauwe achtergrond te laten doorlopen. De ingreep blijkt een gigantische vergissing te zijn. De restaurateur was onbegrijpelijk niet op de hoogte van het begin van de *Historia Turpini* (vermoedelijk kende hij de codex vooraleer boek IV opnieuw werd ingevoegd).

* AFBEEELDING. In een video van de facsimile van de *Codex Calixtinus* (Kayda Ediciones, Madrid, 1993) ontdek je de belangrijkste passages uit het handschrift. Ook de in 1966 gerestaureerde miniatuur met de heilige Jacobus voor een onbemand bed is te zien (fol. 161 v° en fol. 162 r° – miniatuur onderaan de rechtse bladzijde, in de video op 1.20'). Zie <https://www.facsimiles.com/facsimiles/codex-calixtinus-of-santiago-de-compostela>.

We hebben van de kroniek van Turpin een Middelnederlandse vertaling van de hand van Jacob van Maerlant, geïntegreerd in zijn grote wereldgeschiedenis *Spiegel Historiae* (1283-1288). Het is hieruit dat we citeren. Tussen vierkante haken geven we de verschillen aan, waar de Middelnederlandse tekst afwijkt van het Latijn.⁵

De pseudokroniek introduceert een [oude,] vermoeide keizer Karel [in Aken] die na zijn talrijke veroveringen in Engeland, Gallië, Duitsland, Beieren, Lotharingen, Bourgondië, Italië, Bretagne en nog andere gebieden dringend aan rust toe was. Op zeker moment zag hij aan de hemel een sterrenweg [*eene strate van sterren*] van de Friese zee tot in Galicië, waar zich het nog niet ontdekte graf van de apostel Jacob bevond. Karel vroeg zich af wat dit betekende. Toen hij op zekere nacht in bed lag te piekeren [*nachts daer hi lach ende ruste*], verscheen hem Sint-Jacob in de gedaante van een uitzonderlijk mooie ridder [in het Middelnederlands enkel: *Eenen man van scoenre gedane*]. Hij maakt zich bekend als de zoon van Zebedeus en de broer van Johannes de evangelist. Zijn boodschap is duidelijk: volg de sterrenstraat naar Spanje en bevrijd het land van de moslims [*dat verdoemde heidine diet*], zodat iedereen opnieuw mijn graf kan bezoeken. Tot drie keer toe herhaalt de heilige dit verzoek. Karel verzamelt zijn leger, trekt de Gironde over en slaat het beleg op voor Pamplona. Dit is het begin van jarenlange oorlogen die eindigen met het martelaarschap van Roland, de neef van Karel de Grote, en de veldslag van Roncevaux in de Pyreneeën.

17

De restaurateur van fol. 162 r° heeft keizer Karel als gesprekspartner van Sint-Jacob weggemoffeld. De miniatuur is op die manier veranderd in een soort van dialoog van de heilige met de gebruiker van het handschrift. Hij had beter moeten weten, want van het Santiago-handschrift zijn directe kopieën bekend en die laten de originele miniatuur op on-dubbelzinnige wijze zien: Sint-Jacob en de in bed liggende Karel.⁶

Hoewel het handschrift uit de Apostolische Bibliotheek van het Vaticaan C.128 uit de veertiende eeuw stamt, vertoont het dezelfde structuur als Santiago CF-13 (miniatuur met de verschijning onderaan de bladzijde,

op de volgende het oprukkende leger).^{*} Een andere kopie, Salamanca, Universidad, ms. 2631 (ca. 1328), heeft eveneens de drie miniaturen, dit keer samengebracht op dezelfde bladzijde.^{**} Hier toont Jacobus aan de slapende Karel niet enkel de sterrenhemel, maar ook het martelaarschap van de christenen onder het juk van de Saracenen in Spanje. De conclusie is glashelder. Zowel de tekst als de oorspronkelijke illustratie van fol. 162 r° heeft een slapende keizer die gewekt wordt door de heilige apostel; deze gebiedt de vorst om op kruistocht te trekken. De miniatuur in de facsimile van de gerestaureerde Codex Calixtinus kan ons bij de interpretatie enkel op het verkeerde been zetten. Voorzichtigheid is dus geboden...

18

Dat geldt eigenlijk voor iedere poging tot interpreteren van oudere kunst of literatuur. Tal van vragen dringen zich op. Is het onderzoeksobject in de loop van de geschiedenis niet veranderd? Kennen we voldoende het ‘andere’ middeleeuwse mens- en wereldbeeld om de oorspronkelijke betekenis te begrijpen? Laten we ons niet eerder leiden door ‘inlegkunde’ dan door ‘uitlegkunde’? In dit concrete geval was het overigens niet zo problematisch omdat we én over de oorspronkelijke tekst én over vergelijkingsmateriaal beschikken. Helaas is de onderzoekssituatie niet altijd zo comfortabel.

Een dodelijk vermoeide Karel, die geen rust is gegund: we kennen de oorsprong van het motief.^{***} In de Oxford-versie van het *Chanson de Ro-*

* AFBEELDING. Een jongere kopie van het Santiago-handschrift bevindt zich in Vaticaanstad, Biblioteca Apostolica Vaticana, ms. C.128; de miniatuur op fol. 133 v° en 134 r°. Een kleurenafbeelding is te vinden op de website https://digi.vatlib.it/view/MSS_Arch.Cap.S.Pietro.C.128. We komen uit op het gesloten handschrift en moeten via de band onderaan de website naar fol. 133 v°.

** AFBEELDING. Nog een kopie van het Santiago-handschrift bevindt zich in de Universidad de Salamanca, ms. 2631, fol. 90 r°. Een kleurenafbeelding op https://www.omifacsimiles.com/brochures/images/calix_s5.jpg.

*** AFBEELDING. Zo had de miniatuur in de *Codex Calixtinus* er moeten uitzien: Karel in zijn paleis te Aken en de verschijning van de apostel Jacobus. De reconstructietekening van Janine Michel (2009) vind je door te googelen met de zoektermen: Janine Michel Codex Calixtinus.

land (ca. 1090) speelt de ontknoping zich af in Aken: de verrader Ganelon wordt in een godsoordeel verslagen en gevierendeeld. De koningin van Saragossa Bramidoine wordt in de baden van de stad gedoopt en ontvangt de naam Juliane. En dan volgt de laatste strofe (*laisse*):

Quant l'emperere ad faite sa justice
E esclargiez est la sue grant ire,
En Bramidonie ad chrestientet mise,
Passet li jurz, la nuit est aserie.
Culcez s'est li reis en sa cambre voltice.
Seint Gabriel de part Deu li vint dire:
'Carles, sumun les oz de tun emperie!
Par force iras en la tere de Bire,
Reis Vivien si succuras en Imphe,
A la citet que paien unt asise:
Li chrestien te recleiment e crient.'
Li emperere n'i volsist aler mie:
'Deus', dist li reis, 'si penuse est ma vie!
Pluret des oilz, sa barbe blanche turet.

19

(Wanneer de keizer recht had gedaan en zijn grote woede had gestild en Bramidoine tot het christendom had bekeerd, ging de dag voorbij en werd het donker. De koning ging slapen in zijn gewelfde kamer. De heilige Gabriel komt hem van Godswege zeggen: 'Karel, breng in uw rijk een leger bijeen! Met geweld zul je naar het land van Bire trekken, je zult koning Vivien in zijn stad Imphe bevrijden, die door de heidenen wordt belegerd. De christenen verwachten je daar en roepen om hulp.' De keizer zou liever niet daarheen trekken. 'God', zegt de koning, 'hoe ellendig is mijn leven!' Tranen vloeien uit zijn ogen: hij trekt aan zijn witte baard. (29I, vv. 3988-4001)*

* AFBEELDING. De laatste *laisse* van het *Chanson de Roland* begint met een de rode lombarde Q (een grote hoofdletter). Het handschrift van ca. 1125 bevindt zich in Oxford, Bodleian Library, Ms. Digby 23b. De laatste *laisse* op fol. 72 r° vind je via <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/79097275-efid-4107-85d3-e8402120f365/surfaces/88e1a1e4-78be-4682-8fcd-9343e16c3d77/>.

De onbekende auteur van de *Pseudo-Turpin* heeft dit ontroerende einde omgevormd tot zijn beginscène, zonder al te veel empathie, zoals hij dat ook later doet met de geschiedenis van Roland. Hij doet zich niet voor als een dichter, maar als een nuchtere kroniekschrijver.

De scène kende in de iconografie van Karel de Grote een groot succes, vooral via de handschriften van *Les grandes chroniques de France*, die oorspronkelijk ontstonden in de abdij van Saint-Denis en de Franse visie op de grote Karolinger lieten zien.* Ook het Duitse Rijk leverde zijn bijdrage, zoals te zien is op de daktaferelen van het Karlsschrein in Aken, de bewaarplaats van de laatste resten van de heiligverklaarde Karel de Grote (zie volgend hoofdstukje).**

20

Maar wie was die Karel voor middeleeuwers? Een antwoord op die vraag krijgen we vanuit een onverwachte hoek. Het korte epos *Karel ende Elegast* werd aan het einde van de vijftiende eeuw herhaaldelijk herdrukt (zie verder). De drukkers voelden de behoefte om het wonderbaarlijke verhaal van een koninklijke diefstal meer historische geloofwaardigheid te schenken door een korte biografie van de grote Karolinger in te lassen. Die gaat uiteindelijk terug op de *Vita Karoli* van Eginhard, een jonge tijdgenoot en toegewijde dienaar van de vorst.⁷ Karel de Grote was ‘die eerste der coninghen van Vranckerijc die keyser van Romen werdt’. In zijn tijd

* AFBEELDING. Karel de Grote wordt gewekt door de apostel Jacob met de opdracht zijn graf te gaan bevrijden. Miniatuur in een handschrift van *Les grandes chroniques de France*, vermoedelijk omstreeks 1274 vervaardigd in de abdij van Saint-Denis voor koning Filips III. (Parijs, Bibliothèque Sainte Geneviève, ms. 782, fol. 141 r°). Zie de website voor meer informatie over het handschrift <https://portail.bibliissima.fr/ark:/43093/mdatab556ccf39ba42ab7f5ee-b6bd7675f94551e16d7a>. Scroll verder naar fol. 141 r°

** AFBEELDING. Detail van het Karlsschrein in Aken (1215). In de randinscriptie wordt verteld dat Jacobus in twee (!) dromen verschijnt en dat daarna aan de hemel een sterrenstraat verschijnt. Het landschap rechts suggereert Galicië aan de zee. De tekstband bevat de oproep van de heilige: ‘Karel, sta op, kom! Ik ben gekomen om u Galicië te geven’. Zie <https://www.alamy.com/stock-photo-fine-arts-middle-ages-craft-handcraft-shrine-of-charlemagne-1215-by-10874734.html?imageid=CBBC2ED-5899-481A-BA3B-12A239369A80&p=58866&pn=1&searchId=f5913655fbb9ea6149af33dd7c8cb7be&searchtype=0>.

leefden Tulpinus, 'aertschbisschop' te Riemen (Reims), de dappere Roelant, de stoutmoedige Ogier en Olivier, 'van welcken heren grote ende schone historiën bescreven sijn'. Dan volgt een lovende persoonsbeschrijving: 'schoone van lichame mer wreet van ghesichte' (een strenge gelaatsuitdrukking). Hij was de allerdapperste, meest ervaren en sterkste ridder 'in harnas ende in wapenen'. Hij verdreef, samen met de keizer van Constantinopel, de heidenen uit Jeruzalem, veroverde Galicië en bekeerde de inwoners tot het christelijk geloof. Hij regeerde 47 jaar en ligt in de Mariakerk te Aken begraven. Tot zover de lovende biografie. De enorme bewondering voor Karel de Grote was echter ouder dan de vijftiende eeuw.

1. 2. Karel de Grote als rolmodel

Op zondag 29 december 1165 hield de Duitse keizer Frederik I Barbarossa een grootse hofdag in Aken. De dag was zwanger van symboliek. Vele rijksgroten waren aanwezig: Alexander, de prinsbisschop van Luik, graaf Lodewijk I van Loon en Christian van Buch, de kersverse aartsbisschop van Mainz. Er waren ook opvallende genodigden: de Engelse koning Hendrik II Plantagenet en de Vlaamse graaf Filips van de Elzas. Hoogtepunt was de plechtigheid in de paltskapel, geleid door Reinald van Dassel, aartsbisschop van Keulen en vertrouweling van de keizer. Een goddelijke ingeving (*revelatio divina*) had Barbarossa naar het graf van Karel de Grote geleid en thans lichtte de keizer eigenhandig diens gebeente uit de herontdekte sarcofaag en legde het op het altaar in een gouden schrijn. Daarmee had Frederik zijn voorganger tot de eer der altaren verheven, met andere woorden: heilig verklaard. Dit gebeurde met de volle instemming van de door hem gesteunde tegenpaus Paschalis III.

Een week later verantwoordde de keizer zijn keuze voor deze nieuwe heilige in een oorkonde (8 januari 1166). Karel de Grote was een *fortis athleta* in de verspreiding van het christelijk geloof, een *verus apostolus* van de Saksen, Friezen en zelfs van de Spanjaarden. Hij was een voorbeeldige belijder (*sanctissimus confessor*) geweest, zelfs een martelaar

door de levensgevaarlijke strijd en de ongelooflijke moeite die hij zich getroostte in zijn bekeringsijver. En – handige zet van de kanunniken van de paltskapel – Aken werd in de oorkonde gepromoveerd tot het middelpunt van het Duitse Rijk, tot de kroningsstad bij uitstek (*caput civitatum*, hoofd der steden).⁸ In opdracht van de keizer stelde een anonieme Akense kanunnik wat later een hagiografisch getinte *Vita Caroli Magni imperatoris* (leven van keizer Karel de Grote) samen. In deze compilatie werden naast de hierboven vermelde oorkonde ook de levensbeschrijving door Eginhard (ca. 833), het legendarische verhaal van Karels reis naar Jeruzalem en Constantinopel (elfde eeuw) en het verslag van zijn jarenlange campagne tegen de Moren in Spanje (de *Pseudo-Turpin*) opgenomen.⁹ Van propaganda gesproken: Karel de Grote als de ideale keizer-kruisvaarder... Barbarossa had meteen een persoonlijk inspirerend voorbeeld. Het zou hem het leven kosten toen hijzelf naar het Midden-Oosten trok voor de Derde Kruistocht en in Anatolië in de rivier de Selef verdronk.

22

De canonisatie was onmiskenbaar een provocerende daad. Tegenover de paus (zowel de wettig verkozen Alexander III als zijn eigen tegenpaus) maakte de keizer duidelijk wie de baas was, zelfs in kerkelijke zaken. Barbarossa introduceerde zijn illustere voorganger, die hij ten zeerste bewonderde als rijksheilige, een rolmodel voor het rijk waarvoor hij vanaf 1157 de naam *Sacrum Imperium* (Heilige Rijk) ging gebruiken: het Heilig Roomse Rijk.¹⁰ Niet lang na de canonisatie werd overigens een glasraam van de heilige Karel voor de kathedraal van Straatsburg vervaardigd.*

Barbarossa beschouwde Karel trouwens als een alter ego, wat op overtuigende wijze tot uitdrukking komt in het reliekschrijn dat vermoedelijk in zijn opdracht werd begonnen, maar pas in 1215 onder zijn klein-

* AFBEEELDING. Glasraam van de heilige koning Karolus Magnus in de kathedraal van Straatsburg. Het rode aureool wijst op martelaarschap, in dit geval de onverdroten en pijnlijke moeite van de keizer om overal het christendom te vestigen. Zie https://commons.wikimedia.org/wiki/File:StrasbourgCath_BasCoteN_09.JPG.

zoon Frederik II werd voltooid. Het 'Karlsschrein' – dat thans nog in het koor te Aken bezichtigd kan worden – heeft op de lange zijden twee reeksen van acht tronende keizers. Barbarossa ontbreekt echter. Op de voorkant (waar men doorgaans de verrezen Christus verwacht) verschijnt Karel de Grote, die zijn macht rechtstreeks van God verkrijgt; paus Leo III en bisschop Turpin van Reims zijn merkkelijk kleiner voorgesteld.* Maar bij nader toezien is het gezicht van Karel de Grote dat van Frederik Barbarossa, de nieuwe Carolus Magnus!¹¹

De canonisatie was ook een bewuste zet in de concurrentiestrijd met andere Europese grootheden: de Duitse keizers voelden inderdaad de hete adem van de Franse vorsten in hun nek. Illustratief is hier het liturgisch drama *Ludus de antichristo* (ca. 1160 – Het spel van de antichrist), waarin de Duitse vorst als eindkeizer optreedt, die de rebellerende koning van Frankrijk onderwerpt. Ook in de werkelijkheid was het niet anders: de invloedrijke Reinald van Dassel zou tijdens het Concilie van Pavia (1160) de Franse koning Lodewijk VII smalend 'regulus' (koninkje) hebben genoemd.¹² Men mag die politieke concurrentiestrijd, met de daaraan gekoppelde literaire en culturele propagandaslag, niet onderschatten. De Franse dynastie was pas begonnen om een sacraal koningschap uit te bouwen en in Saint-Denis te Parijs een koninklijke cultus- en begraafplaats te voorzien met een groeiende recuperatie van de figuur van Karel de Grote, die immers ook keizer over het (latere) West-Frankische Rijk was geweest. De Oudfranse chansons de geste met Karel en zijn paladijnen als hoofdfiguren speelden hierin een belangrijke rol. De Duitse keizers konden niet achterblijven. Na de verovering van Milaan in 1162 liet Van Dassel de relieken van de Drie Koningen naar Keulen brengen: diegenen die het kerstkind het eerst hadden mogen aanschouwen, waren geen geestelijken, maar koningen... en hun resten bevonden zich in het Duitse Rijk! En Barbarossa ging met de heiligverklaring van Karel nog een stap verder. Het was een geniale politieke tegenzet: de Duitse keizers waren de

* AFBEELDING. Het Karlsschrein in de Dom van Aken: de voorkant. Frederik Barbarossa als nieuwe Karel de Grote. Zie https://en.wikipedia.org/wiki/Karlsschrein#/media/File:Aachen_Pfalzkapelle_SchreinKar14.JPG.

enige ware afstammelingen van de Karolingische dynastie en Aken werd hét Karelcentrum met alle hoge connotaties van keizerschap over het Heilig Roomse Rijk.

24

Was Barbarossa immers niet een (min of meer) rechtstreekse verwant van de nieuwe heilige? Via zijn grootmoeder Agnes, de dochter van keizer Hendrik IV, was hij verbonden met de Salische dynastie, die verwant was met de Ottonen, die dan weer familiebanden hadden met de Karolingers: een bijzonder eervolle reeks van koningen en keizers als voorvaderen. Maar er was meer. Het machtige geslacht van de Welfen, dat ook heel wat Karolingisch bloed bij zijn leden telde, was in de twaalfde eeuw uitgegroeid tot politieke uitdager van Frederik Barbarossa en zijn familie, de Hohenstaufen. Het kwam herhaaldelijk tot conflicten tussen de beide families, waarna men een verzoening tot stand probeerde te brengen door de Welfin Judith, dochter van Hendrik de Zwarte, te laten trouwen met Frederik II van Zwaben. Uit dit huwelijk werd Frederik Barbarossa geboren, die dus van twee kanten op het prestige van de Karolingers prat kon gaan.¹³ Het zou niet verhinderen dat de latere Barbarossa en zijn Welfische neef, Hendrik de Leeuw, in een permanente machtsstrijd waren gewikkeld, die uiteindelijk door de Staufer zou worden gewonnen. Dat blijkt symbolisch uit een miniatuur in het Weingartner handschrift van de *Historia Welforum* (geschiedenis van de Welfen).¹⁴

De stamboom is de oudste afbeelding van een middeleeuws adellijk geslacht.* Onderaan de gekleurde pentekening zien we de stamvader, Welf de eerste (*Welf primus*), die in de tijd van Karel de Grote leefde en wiens dochter Judith (*Iudita*) door haar huwelijk met Lodewijk de Vrome, Karels zoon, de moeder werd van Karel de Kale (rechts onderaan: *Karolus calvus rex francorum*). Helemaal bovenaan zien we de ouders van Barbarossa: links hertog Frederik II van Zwaben (*Fridericus dux*), rechts Judith, moeder van keizer Frederik (*Iudit mater Friderici imperatoris*). Tus-

* AFBEELDING. Stamboom in de *Historia Welforum*. (Fulda, Hessische Landesbibliothek, Cod. D 11, fol. 13 v°). Zie https://www.wikiwand.com/nl/Historia_Welforum.

sen hen in een groter medaillon zonder portret, maar met het inschrift *Fridericus Imperator* (keizer Frederik). Daar groeide de boom naartoe: de stam van de Welfen bloeit open in de machtige twijg van de Hohenstaufen, meer bepaald in Frederik Barbarossa. De ambities van de Staufische keizers waren torenhoog en zouden aan het einde van de twaalfde, eerste helft van de dertiende eeuw met Hendrik VI en Frederik II een absoluut hoogtepunt bereiken. Ze aarzelden daarbij niet zich trots voor te stellen als de erfgenamen van Karel de Grote, niet enkel een machtige vorst van een enorm rijk, maar bovendien een navolgenswaardige heilige. Dat de latere pausen die heiligverklaring niet erkenden en de Karelcultus zich hoofdzakelijk tot het Duitse Rijk beperkte, kon de pret niet drukken. En op gevaar af om open deuren in te trappen: een groot deel van onze streken behoorde tot dat Duitse Rijk (de Schelde was grosso modo de grens met het Franse koninkrijk).

Ook de Franse koningen bleven niet achter. Zij hadden echter een dynastiek probleem. In 987 was er immers met de kroning van Hugo Capet een einde gekomen aan de Karolingische afstammingslijn. De Franse koningen waren voortaan Capetingers en een hunner laatste telgen zou zijn leven onder de guillotine eindigen als 'Citoyen Louis Capet' (Lodewijk XVI in 1793). Maar geen nood. Met stambomen kon geknoeid worden. Dat gebeurde in het werk van Yves de Saint-Denis (1317), een monnik van de Parijse abdij die als dynastiek mausoleum functioneerde: Hugo de Grote, graaf van Parijs, werd in de genealogische lijn van Karel de Grote binnengesmokkeld.* Volgens Yves moeten we er niet aan twijfelen: 'Hue Chapet, roy de France, fils de Hue le Grant, est descendu de la ligne Charlemaigne, la quele chose nul ne puet nier' (Hugo Capet, koning van Frankrijk, zoon van Hugo de Grote, stamt af van Karel de Grote; niemand kan dit ontkennen). Zelfs zonder die ingreep werden de Franse koningen opnieuw nakomelingen van de Karolingers. Filips II

* AFBEELDING. Stamboom in een handschrift van de *Vie et miracles de Saint-Denis* van Yves de Saint-Denis (1317): de legitimiteit van Hugo Capet als koning van Frankrijk wordt bevestigd door hem op te nemen in de afstammingslijn van Karel de Grote. (Parijs, Bibliothèque Nationale, ms. latin 13836, fol. 78 r°). Zie <http://visualiseur.bnf.fr/CadresFenetre?O=COMP-1&I=36&M=imageseule>.